

GINTAUTAS TIŠKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

KAI KURIE ESTETINIAI AIKŠČIŲ FORMAVIMO ASPEKTAI IR JŲ IDENTIFIKACIJOS LIETUVOS MIESTŲ AIKŠTĖSE

Some Aesthetic Aspects of the Formation of Squares
and their Identification in the Town Squares
of Lithuania

SUMMARY

The article provides an overview of the concepts related to a work of art and environment aesthetics, theoretical and esthetic aspects of formation of squares and defines the concept of a square. The first attribute of the square is a boundary which distinguishes a square from other spaces. Yet, boundaries do not only separate one location or space from the other, but also lay down certain rules of conduct suited to this area or location. Crossing the threshold is a certain event, when the established dimension, quality or state is transferred into a different one, so the other space identification attribute, which distinguishes the area from the rest and which establishes the rules of conduct is the mission of the space (its function). These two key attributes of a square – boundaries and the mission - determine the third attribute of the square, which is the architectural and aesthetic expression of the square. Beautiful or aesthetic is not only the object that we realize or feel, but also the object that makes us feel emotional satisfaction and we are delighted to see it. This means that the the process of designing this object requires know-how – awareness of the rules that help to create beautiful and aesthetic objects. The squares of Lithuanian historic towns were formed in accordance with the principles of proportionality. According to their primary function squares can be divided into a Market Square, and a Town Hall Square. A study of present-day town squares shows that there are almost no monofunctional squares. The squares where the focus is put on ideological accents (monuments, memorials), the artistic expression signals ideological colors can lay a certain “load” which will interfere with the multifunctional use of the square.

RAKTAŽODŽIAI: aikštė, estetika, meninė raiška, istorinė kaita, ideologinis aspektas.

KEY WORDS: square, aesthetics, artistic expression, historical change, ideological aspect.

SANTRAUKA

Straipsnyje apžvelgiamos meno kūrinio ir aplinkos estetikos sampratos, aikščių formavimo teoriniai ir estetiški aspektai, apibrėžiama aikštės sąvoka. Pirmasis aikštės atributas yra ribos, išskiriančios aikštę iš kitų erdvių. Bet riba ne tik skiria vieną vietą ar erdvę nuo kitos, bet ir nustato tam tikras elgesio taisykles, tinkančias tai erdvei arba vietai. Ribos peržengimas yra tam tikras įvykis, kai iš vieno matmens, kokybės ar būsenos pereinama į kitą – kitokią, todėl antruoju erdvės identifikavimo atributu, išskiriančiu erdvę iš kitų ir ją apibūdinančiu, tai yra nurodančiu elgesio taisykles joje, yra erdvės paskirtis (funkcija). Šie du pagrindiniai aikštės atributai – ribos ir paskirtis – lemia trečiąjį aikštės atributą – jos architektūrinę ir estetinę išraišką. Gražus arba estetiškas yra ne tik tas daiktas, kurį suvokiame ar jaučiame, bet daiktas, kurį suvokdami jaučiame emocinį pasitenkinimą, tai yra juo grožimės. Tai reiškia, kad daikto darymui būtinas išmanymas – žinojimas taisyklių, kuriomis vadovaujantis galima daryti (kurti) gražius arba estetiškus daiktus. Istorinių Lietuvos miestų aikštės buvo formuojamos laikantis proporcingumo principų. Pagal pirminę funkciją aikštės galima skirstyti į turgaus ir rotušės aikštes. Apžvelgiant nūdienos miestų aikštes, matome, kad monofunkcinių aikščių beveik nebėra. Aikštėse, kuriose dominuoja ar numatomi ideologiniai akcentai (monumentai, paminklai), ideologizuota meninė raiška gali tapti savotišku „krūviu“, trukdančiu poli-funkciniam aikštės naudojimui.

ĮVADAS

Istoriškai susiklostė taip, kad miestų aikštės atspindi laikotarpį, miestų savi-tumą, architektūrinį individualumą, ne-retai būna ir politinės ideologijos išraiška. Katedros aikštė Vilniuje, Raudonoji aikštė Maskvoje, Tiananmenio aikštė Pekine, Šv. Morkaus aikštė Venecijoje, Žvaigždės aikštė Paryžiuje ir kt. – tai miesto istorija, dabartis ir kultūra, tai vieta, kuri kinta, tačiau išlaiko savo *genius loci*.

Stebėdami ar nagrinėdami skirtingų formų ir meninės išraiškos aikštes, jų paskirtį, būsenas, kurias jaučiame aikštėje, pagalvojame, kodėl aikštė yra būtent tokia, o ne kitokia, kodėl vienose aikštėse jaučiamės gerai, o kitų erdves norisi kuo greičiau pereiti. Aikštė, nors ir yra savarankiškas miesto planinės struktūros elementas, nėra savarankiškas erdvinio konteksto elementas. Tiek aikštės erdvė, meninė išraiška, tiek ir aplinka, kurioje erdvė egzistuoja yra tarpusavyje susietos ne tik fiziniiais, estetiškiis,

bet ir ideologiniais ryšiais. Aikštės forma, dydis, aplinkos estetika ir architektūra, funkcija yra vientisas urbanistinis–architektūrinis kompleksas.

Nagrinėjant ir atskleidžiant estetines miesto aikščių formavimo esmes bei meninės išraiškos panašumus ar skirtumus, svarbios būna sąvokos. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne¹ (2011) yra toks apibūdinimas: *aikštė* – 1) miške lygi, be medžių, mieste be namų vieta; 2) sporto, pramogų vieta. Teritorijų planavimą, statybą ar kitas sritis reglamentuojančiuose teisės aktuose aikštės sąvokos nėra. Architektūros istorijos žodyne² *aikštė* apibrėžiama dvejopai: [angl. *piazza*] – pastatų apsupta atvira erdvė; [angl. *carrefour*] – atvira erdvė, iš kurios išsišakoja gatvės ir alėjos. Urbanistikos žodyne³ *aikštė* aiškinama šitaip: architektūrinėmis priemonėmis sutvarkyta (išgrįsta / asfaltuota) erdvė, dažniausiai stačiakampio formos, iš dalies arba visiškai apribota

pastatais; urbanizuota miesto erdvė, iš dalies arba visiškai apribota pastatais. R. Cowanas pateikia ir anglų architektūros istorijos tyrėjo Adriano Forty'io pastabas, kad angliškas terminas *square* atitinka kitose Europos kalbose vartojamus terminus *place*, *platz* ar *praça*.

Iš šių įvairiuose šaltiniuose pateiktų sąvokų (panašių sąvokų galima rasti ir daugiau) negalime vienareikšmiškai įvardinti, ką turime vadinti aikšte, tačiau akivaizdu, kad aikštė pirmiausia yra tam tikra erdvė, kuri išskirta iš kitų erdvių. Tačiau ne kiekviena erdvė yra vadinama aikšte, todėl būtina išskirti ar apibrėžti privalomus erdvės atributus (būtinąsias savybes), kurie leistų erdvę vadinti aikšte. Pirmasis bet kurios miesto erdvės išskyrimo iš kitų erdvių visumos (aplinkos) atributas yra erdvės ribos, kurios suteikia erdvei formą. Kiekviena erdvė turi pradžią ir pabaigą, arba kraštus. Būti tam tikroje erdvėje arba vietoje reiškia iš vienos erdvės arba vietos pereiti į kitą erdvę arba vietą. Urbanizuotoje erdvėje vieta identifikuojama ribomis, kuriomis gali būti statiniai, susisiekimo ar inžinerinės komunikacijos, kiti antropogeniniai ar gamtiniai elementai. Be to, erdvei, vadinamai aikšte, turi būti priskiriami ir tam

tikri kompaktiškumo arba proporcijų reikalavimai (pvz., gatvė, nors ir turinti savo ribas, negali būti vadinama aikšte). Tačiau riba ne tik skiria vieną vietą ar erdvę nuo kitų, bet ir numato tam tikras elgesio taisykles, tinkamas tai erdvei arba vietai. Ribos peržengimas yra tam tikras įvykis, kai iš vieno matmens, kokybės ar būsenos pereinama į kitą – skirtingą, todėl antruoju erdvės identifikavimo atributu, išskiriančiu erdvę iš kitų ir ją apibūdinančiu, tai yra nustatančiu elgesio taisykles joje, yra erdvės paskirtis (funkcija). Šie du pagrindiniai aikštės atributai – ribos ir paskirtis – lemia trečiąjį aikštės atributą, tai yra aikštės architektūrinę ir estetinę išraišką.

Analizuodami privalomuosius aikštės atributus, įvairius jų konstruktus, dėsningumus ir tai interpretuodami, aikštes galime tipologizuoti, klasifikuoti ar kitaip vertinti, tai yra tirti. Šiame straipsnyje apžvelgiami kai kurie aikščių formavimo estetiški aspektai, aikščių meninės išraiškos istorinė kaita bei ideologinis aspektas. Aikštė suprantama ir nagrinėjama architektūrologiniu požiūriu, kaip architektūrinių formų ir meno konstruktų reiškinys, siejamas su tam tikra žinia, supratimu ar būsena.

DAIKTO IR APLINKOS ESTETIKOS SAMPRATA

Umberto Eco knygoje *Menas ir grožis viduramžių estetikoje* rašo: „savo pirmuosiose darbuose Linkolno vyskupas [Robertas Grossetesas 1175–1253 m., išskirta mano, – G. T.] plėtojo proporcijų estetiką, būtent jis ir pateikė vieną taikliausių organiškos gražaus daikto tobulybės apibrėžimų: *taigi grožis yra [daikto] darna ir*

atitikimas sau pačiam ir visų atskirai paimtų jo dalių harmonija su savimi, tarpusavy ir su visuma, o šios visumos – su visais [daiktais].“⁴ Jei grožis yra daikto darna ir atitikimas sau pačiam, tai svarbu išsiaiškinti, ar daiktas gražus savaime, ar toks tampa jo darymo metu. Šiuo atveju kalbame ne apie gamtos grožį, o apie kūry-

binio proceso metu sukurtą daiktą, pavyzdžiui, pastatą, aikštę, skulptūrą ar aplinką, kurioje gyvename. Tačiau būti daiktu, kad jį galėtume pavadinti gražiu, nepakanka. Vadinasi, gražus arba estetiškas yra ne tik tas daiktas, kurį suvokiame ar jaučiame, bet ir daiktas, kurį suvokdami jaučiame emociją pasitenkinimą, tai yra juo grožimės. Tai turėtų reikšti, kad daikto darymui būtinas išmanymas – tai žinojimas taisyklių, kuriomis vadovaujantis galima daryti gražius arba estetiškus daiktus. Sukurti gražų arba estetišką daiktą yra menas, toks daiktas tampa meno kūrinium. Anot Umberto Eco, „menas – tai žinojimas taisyklių, kuriomis vadovaujantis galima daryti daiktus. Tai yra apibrėžtu, objektyvių taisyklių žinojimas.“⁵

Meno kūrinio klausimus nagrinėjo Martinus Heideggeris knygoje *Meno kūrinio ištaka*. „Ištaka čia reiškia tai, iš ko koks nors dalykas yra tas, kas jis yra, ir yra toks, koks yra. Kad koks nors dalykas yra ir kaip jis yra – šitai vadiname to dalyko esme. Kieno nors ištaka yra ir to kieno nors esmės kilmė (*Herkunft*).“⁶ Anot M. Heideggerio, „meno kūrinio ištaka yra menas. Tačiau kas yra menas? Tikrove menas tampa kūrinyje. Todėl pirmiausia ieškosime kūrinio tikrovės. Kas ji tokia? Meno kūriniai nuolat rodo (tiesa, visiškai skirtingais būdais) daiktiškumą. [...] Apie kūrinio daiktiškumą neįmanoma nieko sužinoti tol, kol aiškiai nepasirodo gryna kūrinio savy-stovėseną (*Insichstehen*).“⁷ Toliau Heideggeris aptaria tikrovės vyksmą kūrinyje: „Kokiai sričiai kūrinys priklauso? Kūrinys, kaip kūrinys, priklauso vien tokiai sričiai, kuri pati jo dėka atsiveria. Nes kūrinio kūniškas būvimas esti ir jis esti tik

tokiame atsivėrime.“⁸ Anot M. Heideggerio, „būti kūrinium, reiškia – pastatyti pasaulį. [...] Kūrinys kaip kūrinys išstato pasaulį. Kūrinys palaiko pasaulio atvirumą atvirą. Tačiau pasaulio išstatymas yra tik vienas čia paminėtinas esminis kūrinio kūniškumo buvimo matmuo. Kitą jam priklausančią matmenį mes panašiu būdu mėginsime atskleisti įsižiūrėdami į kūrinio paviršių.“⁹ Heideggeris atkreipė dėmesį, kad jau nuo Platono laikų metafizinis mąstymas nužemino ar iš esmės nepaisė meno kūrinio. Be to, jis pastebėjo, kad jo laikais „estetika“ domėjosi arba techniniais amato dalykais, arba istorinio konteksto detalėmis. Jis norėjo parodyti, kad „menas“, suprantamas iš esmės, yra „kalba“, kuri leidžia pasirodyti „tiesai“. Jis puikiai suformuluoja, kad „menas“ atveria „pasaulį“, kuriame „tiesa“ nesiliauja švytėti. Tad, anot Heideggerio, per kūrinį galime suvokti save ir pasaulį.

Estetikos sampratos problema šiuolaikineje filosofijoje ypač aktuali. Estetikos termino, taip pat ir šiuo terminu pavadintos atskiros filosofijos disciplinos atsiradimas priskiriamas vokiečių filosofui Alexanderiui Gottliebui Baumgarteniui. Pasak A. G. Baumgarteno, „estetika (laisvųjų menų teorija, žemesniojo lygmens gnoseologija, menas galvoti gražiai, analogiškas protinei veiklai menas) yra jutiminio pažinimo mokslas.“¹⁰ Baumgartenas estetiką skirstė į teorinę ir praktinę – tai yra į mokslą ir meną. Vadinasi, estetikos objektas taip pat yra dvejopas. Viena vertus, ji, kaip *žemesniojo lygmens gnoseologija*, tiria juslinį pažinimą, tačiau, teigia Baumgartenas, „estetikos tikslas yra juslinio pažinimo tobulumas, kaip toks. O tai yra grožis.“¹¹

Immanuelis Kantas knygoje *Grynojo proto kritika* apibūdindamas *transcendentalinę estetiką* kaip „mokslą apie visus jauslumo apriorinius principus“ rašo: „Vokiečiai yra vieninteliai, kurie dabar vartoja žodį „estetika“ žymėti tam, ką kiti vadina skonio kritika. Čia slypi klaidinga viltis, kurią puoselejo puikus analitikas Baumgartenas grožio kritinį vertinimą pajungti proto principams ir jo taisyklės perkelti į mokslo lygį. Tačiau šios pastangos veltui. Mat minėtos taisyklės, arba kriterijai, pagal savo pagrindinius šaltinius yra tik empirinės ir, vadinasi, niekada negali pasitarnauti nustatyti apibrėžtiems aprioriniams dėsniams, su kuriais turėtų derintis mūsų sprendinys apie skonį“, todėl siūlo „šio pavadinimo arba vėl atsisakyti ir išsaugoti jį tai teorijai, kuri yra tikras mokslas, arba pasidalyti šiuo pavadinimu su spekuliatyviaja filosofija ir žodį „estetika“ vartoti iš dalies transcendentaline prasme, iš dalies psichologijos reikšme.“¹²

Žibarto Jackūno knygoje *Estetika ir prasmė*: „Estetika – veiklos sritis, atliekanti dvi svarbias funkcijas: a) teorinių estetinių reiškinių pažinimo (supratimo) ir b) sukauptos patirties praktinio taikymo. Atliekant estetikos tyrimus įgyjama teorinė patirtis aprėpia ir bendrųjų estetinių reiškinių savybes, raiškos dėsningumų supratimą, ir šių reiškinių pažinimo būdus, interpretacines schemas, jų priva-lumų bei trūkumų sampratą. Teorinę estetikos patirtį papildo su ja glaudžiai sąveikaujanti taikomoji patirtis, atsiverianti teorinę estetikos patirtį tikslingai taikant įvairiose su estetinėmis vertybėmis, menu susijusiose veiklos srityse (pavyzdžiui, meno kritikoje, menotyroje), estetinėje žmogaus veikloje apskritai.“¹³

Šiuolaikineje filosofijoje dažnai kvestionuojamas pats „estetikos“ terminas – argumentuojama, kad estetika arba meno filosofija turėtų ne nurodyti meno kūrinio vertinimo kriterijus, bet kelti sau tikslą mąstyti pasitelkiant su meno patirtimi neišvengiamai susijusius prieštaravimus ir paradoksus. Į meno sąsajas su estetiniu patyrimu žiūrima atsargiai, kartais šios sąsajos būna neigiamos. „Menas, – teigia Timothy Binkley’us, – neturi būti estetiškas, nes būti estetiniam nėra nei pakankama, nei būtina sąlyga būti menu.“¹⁴ Meno sąvokos apibrėžimas, Jonathano Shaefferio nuomone, nepriklauso nuo estetinės problematikos¹⁵. Noelis Carrollas tvirtina, kad meno filosofija gali apibrėžti „meną“ nepasitelkdama nuorodų į estetinį patyrimą ar publikos išgyvenimą¹⁶. Elizabeth Schellekens yra linkusi manyti, kad estetinė vertė yra tik viena meno kūriniiui būdingų vertybių rūšių ir ne visi meno kūriniai turi ją turėti¹⁷. Arthuras Danto teigia, kad estetikos ryšys su menu visada buvo išorinis ir atsitiktinis¹⁸.

Apie daikto grožį kalbama jau nuo Egipto ir antikos laikų ar dar anksčiau, o apie aplinkos estetiką pradėta diskutuoti palyginti neseniai. Mannaras Ham-madas, vienas žymiausių erdvės semiotikos tyrinėtojų, apibūdina erdvę kaip „tokią tuštumą“, kurioje judame norėdami susitikti su kitais, pakeisti buvimo vietą, pasiekti trokštamą objektą¹⁹. Arto Haapala žmogų supančią aplinką vertina konceptualiai. Nagrinėjant asmens santykį su aplinka, vieta arba erdvė, turinčios daugiau ar mažiau pastovių ypatybių, įgauna vis platesnę prasmę. Mes sukuriame sau vietą kultūrinėse pasaulio struktūrose, kur įvairūs ryšiai susipina

su gana skirtingais objektais. Pasaulis – istoriškai sustruktūrintas organizmas, kuris suteikia objektams reikšmę ir vertę, o vieta – pasirinkimas tam tikrų kultūrinio reikšmingumo objektų, kurie svarbūs įvairiems žmonėms pagal jų veiksmus bei interesus, turinčius įtakos jų vertinimui ir sprendimui. Autoriaus teigimu, vieta ir laikas suponuoja tam tikrą kultūrinę struktūrą, garantuoja jos funkcionavimą ir turi įtakos kiekvienam asmeniui. Kartu kiekvienas žmogus, turėdamas savą pasaulio sampratą ir jo viziją, prisideda prie aplinkos, kultūros formavimo. Vadinasi, mes visi susieti į vieną didžiulę natūralią sistemą, universalių proporcijų ekosistemą, kurioje tarpusavyje sąveikauja įvairūs įvykiai ir reiškiniai²⁰. Taikomosios estetikos mokslininkas Yrjö Sepänmaa teigia, kad aplinkos estetikos užduotis metakritine prasme yra teorinė aplinkos apibūdinimo, interpretavimo ir plėtros kontrolė. Pasak jo, aplinkos estetika sukuria modelį, kaip aplinka yra priimama ir kokiais būdais ji veikia kaip estetinis objektas²¹. Arnoldas Berleantas pabrėžė, kad žmonijos patirtį veikia istorinė ir kultūrinė aplinka, todėl aplinkos estetiško tyrimo galimybės labai didelės ir reikšmingos. Aplinkos estetika atskleidžia žmonių įvertinimų, kuriems būdinga sensorinių ypatybių patirtis, ypatumus. Aplinkos patyrimas čia ne tik vizualus, jis apima visus sinestetinius sensorinius modalumus ir įtraukia žmogų į intensyvų jų suvokimą. Be to, normatyvinė dimensija, įsiliedama į percepcinę sritį, pagrindžia aplinkos pozityvius ar negatyvius vertinimus. Tai gi, pasak A. Berleanto, aplinkos estetika tampa „aplinkos patirties ir tiesioginių bei esminių jos percepcinių ir kognityvių

dimensijų vertės tyrimo objektu“²². Daugelis aplinkos estetikos tyrinėtojų pabrėžia, kad aplinkos estetika daro įtaką kasdienei mūsų veiklai. Įvairios emocinės reakcijos į aplinkos estetiškas ypatybes, kaip pažymi Anli Ataov, veikia mūsų erdvinį elgesį²³. Stebėtojų reakcijos kyla pažįstant ir suvokiant aplinką. Pats pažinimo procesas ir protinis aktyvumas kinta vertinimo procese. Kiekvienas žmogus unikalčiai vertina aplinką, ir jo individualios reakcijos yra veikiamos asmenybės emocinių būsenų, ketinimų ir sociokultūrinės patirties²⁴.

Nagrinėjant objekto estetinę raišką, jos poveikį žmogui, svarbi ir paties objekto apžvalgos galimybė. Pavyzdžiui, pastato negalima apžvelgti iš vieno apžvalgos taško. Iš bet kurios stebėjimo vietos matysime tik pastato dalį, geriausiai atveju du fasadus ar jų fragmentus. Nematoma bus dalis eksterjero ir visas interjeras. Norint įvertinti pastatą kaip architektūros kūrinį, reikia daugiau laiko skirti jam apžiūrėti ne tik iš išorės, bet ir iš vidaus. Daugeliu atvejų aikštę galima apžvelgti iš vieno apžvalgos taško. Šis taškas gali būti bet kurioje „laisvoje“ aikštės vietoje. Tuo būdu aikštę suvokiame „iš karto“. Tai galėtų reikšti, kad aikštės kaip meno kūrinio estetiškas vertinimas artimesnis ne architektūrinio objekto (pastato), o aplinkos vertinimui. Apžvelgiant aikštę bus matomas ir „fonas“, tai yra aikštės aplinka (pastatai, statiniai, želdiniai), kurie aikštės suvokimą gali veikti aktyviai arba pasyviai. Aktyviai „veikiantis“ fonas tampa aikštės dalimi, vertintinu, tai yra aikštė ir jos aplinka suvokiama visybiškai.

Šiame straipsnyje nagrinėdami kai kuriuos aikščių formavimo aspektus,

estetiką, jos reiškinius horizontaliame lygmenyje – per formą, proporciją, maselę ir aplinką, bei vertikaliame lygmenyje – per pajautą, protą, sąmonę, inte-

lektą ar ką kitą, suprantame ją kaip vieną iš meno (architektūros, skulptūros) pažinimo ir vertinimo kriterijų, lemiančių aikštės savastį.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Šeštas (trečias elektroninis) leidimas. Kompaktinė plokštelė / redaktorių kolegija: Stasys Keinys (vyr. redaktorius), Laimutis Bilkis, Jonas Paulauskas, Vytautas Vitkauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006; internetinė versija, 2011: <<http://dz.lki.lt>> [2014 10 10].
- ² Cyril M. Harris, *Architektūros istorijos žodynas*. Iš anglų k. vertė Zina Mažeikaitė, Jūratė Jūrevičienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007, p. 80, 394.
- ³ Robert Cowan, *The Dictionary of Urbanism. Great Britain*. Streetwise Press, 2005, p. 468.
- ⁴ Umberto Eco, *Menas ir grožis viduramžių estetikoje*. Iš italų k. vertė Jonas Vilimas. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 59.
- ⁵ Ten pat, p. 149.
- ⁶ Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer, *Meno kūrinio ištaka*. Iš vokiečių k. vertė Tomas Sodeika, Jurga Jonutytė. Vilnius: Aidai, 2003, p. 7.
- ⁷ Ten pat, p. 36.
- ⁸ Ten pat, p. 39.
- ⁹ Ten pat, p. 43–44.
- ¹⁰ Alexander G. Baumgartner, *L'estetica*. Milano: Aesthetica edizioni. Verte: Caparrotta, F., 2000, p. 27. Cit. iš: Vaiva Daraškevičiūtė, *Estetikos sampratos transformacija: B. Croce ir H. G. Gadameris*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, filosofija (01 h), 2012.
- ¹¹ Ten pat, p. 29.
- ¹² Imanuelis Kantas, *Grynojo proto kritika*. Iš vokiečių k. vertė Romanas Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1996, p. 74.
- ¹³ Žibartas Jackūnas, *Estetika ir prasmė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011, p. 10–11.
- ¹⁴ Timothy Binkley, *Piece: Contra aesthetics*, *The journal of aesthetics and art criticism*. Vol. 35, No 3, 1977, p. 265–277. Cit. iš: Žibartas Jackūnas, *Estetika ir prasmė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011, p. 132.
- ¹⁵ Jean-Marie Schaeffer, *Adieu a l'esthetique*. Paris: Press universitaires de France, 2000. Cit. iš: Žibartas Jackūnas, *Estetika ir prasmė*, p. 132.
- ¹⁶ Noel Carroll, *Philosophy of art: A contemporary introduction*. London, New York: Routledge, 1999. Noel Carroll, *Non – perceptual aesthetics properties: Comments for Jame Shelley*, *The British journal of aesthetics*, Vol. 44, No 4, 2004, p. 413–423. Cit. iš: Žibartas Jackūnas, *Estetika ir prasmė*, p. 132.
- ¹⁷ Elizabeth Schellekens, *Conceptual art*, *Stanford encyclopedia of philosophy (on-line)*. <http://www.seop.leeds.ac.uk/entries/conceptual-art> (2007). Cit. iš: Žibartas Jackūnas, *Estetika ir prasmė*, p. 132.
- ¹⁸ Arthur Danto, *Embodied meanings, isotopes, and aesthetical ideas*, *The journal of aesthetics and art criticism*, Vol. 65, No 1, 2007, p. 121–129.
- ¹⁹ Mannar Hammad, *Lire l'espace, comprende l'architecture*. Limoges: PULIM, 2006, p. 3.
- ²⁰ Arto Haapala, *Aesthetics, Ethics, and Meaning of Place*, XIVth International Congress of Aesthetics. *Aesthetics as Philosophy*. Ljubljana, 1998. Proceedings: Part I. *Filozofski Vestnik*. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRS SAZU, 1999, Vol. 20 (2), p. 253–264.
- ²¹ Yrjö Sepänmaa, *The Beauty of Environment: A General Model of Environmental Aesthetics*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1986.
- ²² Arnold Berleant, *Living in the Landscape: Toward an aesthetics of Environment*. Lawrence: University Press of Kansas, 1997, p. 32.
- ²³ Anli Ataov, *Environmental Aesthetics*, *Journal of Planning Literature*, 1998, Vol. 13 (2), p. 239–258.
- ²⁴ Jolita Mulevičienė, *Asmuo ir vizualioji aplinka: estetinis sąveikos aspektas*, *Logos* 51, 2007, balandis–birželis.

B. d.